

УДК 528.9 (091)«-/191»(477)

РОЗВИТОК КАРТОГРАФІЇ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ: ДАВНЯ ДОБА

*Лашко С.П., к.геол.н., доц.**Кременчуцький державний політехнічний університет імені Михайла Остроградського
39600 м. Кременчук, вул. Першотравнева 20**E-mail: kkad@polytech.poltava.ua*

В хронологическом порядке проанализированы особенности картографирования украинских земель в давнее (досоветское) время. Отмечено преимущественное влияние зарубежных картографических школ, а также наличие национально-украинской картографической культуры: 1) доисторической; 2) средневековой монастырской; 3) университетской тематической, учебной, исследовательской; 4) ведомственной тематической; 5) украинской топографо-картографической и тематической в составе российской имперской.

Ключевые слова: карта, изображение, украинские земли, тематическое картографирование.

Peculiarities of mapping of the Ukrainian earths in old (presoviet) time in a chronological sequence are analyzed. Primary influence of foreign cartographical schools is noted. Components of the national-ukrainian cartographical culture are distinguished: 1) the prehistoric; 2) the medieval monastic; 3) the educational, thematic and investigative of university; 4) the departmental thematic; 5) the ukrainian (topographic-cartographical and thematic) as a part of the imperial russian.

Keywords: map, image, the Ukrainian earths, thematic mapping.

Вступ. За радянських часів розвиток картографії в Україні сприймався як єдине ціле з історією російської картографії. Навіть поняття "українська картографія" (на кшталт "українська радянська література") тоді фактично не культивувалося. Історичний екскурс картографії зазвичай подавався з часів утворення російської держави.

Після проголошення незалежності України в окремих дослідженнях намітилася тенденція протилежного, перебільшено прозахідного, віншування історичного минулого.

Історія картографування України до сьогодні ще не представлена належним чином у підручниках (посібниках) із картографії.

Мета роботи. Стисле і неупереджене, без політичного підтексту, хронологічне відтворення особливостей картографування українських земель за давньої (дорадянської) доби.

Матеріал і результати дослідження. Окрім наукового спрямування, дослідження орієнтоване також на його використання в навчальному процесі при вивченні картографії. Роль персоналії визначається не їх історичною значущістю взагалі, а наслідково-залишковим слідом у знакових для України картографічних творах.

Вихідними даними слугують: навчальні підручники з картографії [1–4], специфічні історичні розробки [5–7], різнопланові картографічні дослідження [8–11], протоколи картоскладальних організацій [12], науково-популярний матеріал [13] та електронний ресурс, переважно у вигляді картографічних надбань минулих віків [14–20].

Прообрази карти виникли як засіб передачі інформації про навколишній простір. Цією мовою люди на почала користуватися задовго до появи писемності. Якість картографічних зображень відповідала

поступальному розвитку методів і способів створення карт і розвитку друкарської справи.

Картографічні зображення стародавніх часів. Первісна людина вивчала навколишнє середовище з господарською метою – задля мисливства, збиральництва, рибальства тощо. Ці основні засоби існування людей зумовлювали постійне переміщення на місцевості, що, у свою чергу, породжувало гостру потребу в умінні орієнтуватися й визначати місцезнаходження об'єктів у географічному середовищі.

Першими "картографічними зображеннями" можна вважати примітивні малюнки кам'яного віку. Вони давали планове чи напівперспективне зображення місцевості з необхідними людьми об'єктами – шляхами (річками, стежками), місцями збору рослин, місцями полювання та рибальства. Матеріалом для зображення слугували листки й кора дерев, шкіра й кістки вбитих тварин (зокрема, бивні мамонта), каміння, пісок, скелі (наскальний живопис). Орієнтували зображення або за положенням сонця (первісна уява сторін світу), або за постійними напрямками, властивими для даного регіону (переважаючими вітрами чи морськими хвилями). Написів на зображеннях не було, оскільки не існувало й писемності.

Найдавнішою картографічною пам'яткою на території України є рисунок на уламку бивня мамонта – доісторична "Межиріч-карта", складена 15 тис. років тому назад. У мережі безладних на перший погляд вирізьблених подряпин можна розрізнити картину місцевості: схил гори, стовбури дерев, річку, чотири споруди в ряд, гілляччя.

Картографування за часів Київської Русі. Поширенню відомостей про Київську Русь сприяли знанні із сусідами та віддаленими державами. Ці відомості відображено: на давньогрецьких і давньоримських картосхемах; стародавніх грецьких периплах – пам'ятках античної описової картографії побе-

режжя; старовинних рукописах арабського географа Аль-Ідрісі (1154 р.) та іспанського монаха з Астурії Беатуса Льебана (776 р.); "Ебсторфській" карті світу (1234 р.); "Герфордській" карті світу (1275 р.); примітивних, так званих монастирських, картах "Марра Мунді" (XIII–XV ст.); портоланах Чорного моря (детальних компасних лоціях морських берегів, XII–XVIII ст.).

Першими українськими територіями, які достовірно були відображені на стародавніх картах, стали землі Криму та Північного Причорномор'я як такі, що входили до ойкумени античного світу і були заселені колонізаторами із Греції. Через це на перших середньовічних картах українські землі можна визначити хіба що за характерними обрисами Кримського півострову, які зображені досить точно. Саму ж територію України на старовинних картах часто позначено як "Скіфію" або "Сарматію" відповідно до назв племен, що за даними давньогрецьких істориків і географів населяли цей регіон у давнину.

Перші схематичні карти території між Віслою та Доном, де приблизно позначена гідрографічна мережа, гори (Карпати), низка височин (одна з яких відповідає Донецькому кряжу), створено переписувачами "Географії" Клавдія Птоломея (87–150 рр.). Ці карти надруковані в ульмських виданнях 1482 та 1486 рр. як Восьма карта Європи (Європейська Сарматія) та Друга карта Азії (Азіатська Сарматія). Вони ж увійшли до всіх наступних 57-ми видань "Географії" (включно до 1730 р.).

Стародавні карти були переважно картами "живописного" типу. Їх, за браком географічних даних, заповнювали різними художніми рисунками: пустелі та ліси заселяли дикими звірами, обжиті місця помічали фігурами людей, моря прикрашували рисунками кораблів і морських тварин.

Середньовічні карти українських земель. У середньовіччя Україна перебувала спочатку в складі Литовсько-Руської держави, а потім – феодальної Польщі (Речі Посполитої).

Картографування українських земель у цей час визначали поява й поширення в європейській картографії птоломеївських карт, а також винаходи гравіювання та друку. Поступово зображення стають детальнішими й точнішими – шляхом укрупнення масштабу, збільшення кількості населених пунктів, річок, географічних назв на картах, появою багатокресливих видань. Картографують територію України чужоземні картографи.

Західна частина території України по Дніпро відображена на двох картах краківського історика й географа Бернарда Ваповського видання "Географії" К. Птоломея – карта 1507 р. (співавтор Марк Беневентано) та карта 1513 р. (співавтор Мартин Вальдземюллер). Відомими є також зображення цих земель на картах Герарда де Йоде (1578–1593 рр.) і картах Литви і Причорномор'я Мартина Броньовського (опис "Tartariae descriptio", 1595 р.).

На XVI ст. припадають перші спроби топографічних зображень лівобережної України – карта Московії італійського географа Батіста Агнесі (1548 р.),

створена за матеріалами московського купця Дмитрія Герасимова, та складені на основі перепису населених пунктів, опису шляхів і річок (без вимірів у натурі) так звані "чертежі" – зародки російських топографічних карт. "Чертежі" окремих міст, повітів, територій слугували основою при складанні в Москві детальної карти "Чертеж всему Московскому государству", виданій у кінці XVI ст. (між 1570 і 1600 рр.) і більше відомій під назвою "Большой чертеж". Це була дорожня карта масштабу 1:1850000 із нанесеними поселеннями, шляхами, річками, озерами, природними урочищами та відстанями між ними. Зберігся додаток (пояснювальний текст) до "Большого чертежа" – "Книга Большому чертежу", у якій серед інших подано відомості про Лівобережжя і Придніпров'я України.

На карті литовського географа Антонія Віда, створеній у 1542 чи 1555 р. за матеріалами "чертежей" (надані московським окольничим Іваном Лядським), теж відображено значну частину українських земель. Ці ж території схематично показані на карті, наведеній у книзі німецького дипломата Зигмунда фон Герберштейна "Записки про Московію" (1549 р.). Дніпро зі сходу обмежує карту міст і містечок Польсько-Литовської держави, підготовлено Вацлавом Гродецьким у 1576–1579 рр. [17].

Практично всю територію України, за виключенням Криму, охоплює відносно детально "Генеральна карта України з Поділлям" Яна Янсена, що видана в Амстердамі в період 1647–1657 рр. [20]. Майже піввікову історію налічують видання карти Віллема Блау "Taurica Chersonesus", складеної за оригіналом Герарда Меркатора (кінець XVI – початок XVII ст.) [19].

Зовсім схематичною для кінця XVI ст. виглядає карта Захаріуса Хейнца (Zacharias Heyns) "Gazaria et Moscovia" (Амстердам, 1598 р.) [16] – креслення річок, морських берегів, височин та поселень власне українських земель, за виключенням Карпатського регіону. Цій карті притаманні також не властиві вже для видань того часу помилки географічного плану, зокрема, відображення Чернігова та басейну Десни на південь від Черкас і Лубен (назва "Чернігів", поміж гирлами Псла й Сули, підписано поселення, скоріше за все, натомість Кременчука).

Перші вітчизняні друковані карти опубліковані в 1661 р. в "Патерику Києво-Печерському" в Києві – "Зображення печери преподобного Феодосія" та "Зображення печери преподобного Антонія" з оригіналів, складених у 1652–1655 рр..

Першими картами українських територій на математичній основі (за даними топографічних вимірів) були карти Миколая Христофора Радзівілла (Сиротки) і Гійома Левассера де Боплана (перша половина XVII ст.). Князь Радзівілл-Сиротка за участі гравера Томаша Маковського створив карту Литви і Дніпра (на північ від лінії Снятин-Кам'янець-Подільський-Брацлав-Черкаси) на 4-х аркушах масштабу 1:300000 (друк 1613 р.), а Г. Боплан – французький військовий інженер, що перебував на службі у польського короля, – серію карт України: Спеціаль-

ну карту України масштабу 1:452000 на 8-ми аркушах (Гданськ, 1650 р.) [15]; Генеральну карту України масштабу 1:1800000 (Данциг, 1651 р.); карту басейну Дніпра на 3-х аркушах масштабу 1:226000 (2 аркуші) і 1:452000 іспанською, голландською та французькою мовами (видання "Великого атласу" Йоганна Блау 1659–1672 рр.). Російський переклад Генеральної карти України Г. Боплана опублікований у 1830 р. українським і російським істориком-археографом Д.М. Бантиш-Каменським як додаток до 4-томної "Історії Малої Росії...".

Карти Г. Боплана використовувались в європейській картографії в другій половині XVII ст. і в першій половині XVIII ст., їх значимість полягала в популяризації назви "Україна". Саме Г. Боплан "відкрив" для Світу значну територію Правобережної України та басейну Дніпра, точно нанісши на карту близько 1300 об'єктів, у тому числі майже 1000 назв населених пунктів та 150 назв річок. Межі території України Г. Боплан визначив "від Московії до Трансильванії".

Після 1654 р. (возз'єднання з Росією) Лівобережна Україна перебувала в складі Російської імперії. Це мало велике значення для розвитку територіальних досліджень на Україні, які із цього часу велися в тісному взаємозв'язку з вивченням території всієї Росії.

Інтенсивний розвиток російської картографії пов'язаний із реформаторською епохою Петра I. Цей час є початком укладання перших навігаційних карт Азовського і Чорного морів та гідрографічних карт судноплавних рік. Видатними працями картографії кінця XVII ст. стали "Атлас річки Дон, Азовського і Чорного морів", виданий у 1703–1704 рр. в Амстердамі (автор – Корнелій Крейц), та "Чертеж украинским и черкасским городам от Московии до Крыма" середини XVII ст., що зберігся в Державному архіві Швеції.

Рубіж XVII–XVIII ст. став початком підготовки в Росії геодезичних і картографічних кадрів. У 1698 р. у Москві були організовані "Гравувальня" для підготовки граверів і картовидавців та "школа цифири и землемерия" – перша професійна геодезична школа. З 1701 р. ці кадри готувала Московська Математично-навігаційна школа, а пізніше, з 1715 р., – Санкт-Петербурзька Морська академія (корпус) паралельно із Сухопутним шляхетським кадетським корпусом, заснованим у 1731 р.

У 1725 р. була заснована Російська Академія наук, у віданні якої (власне однієї з її установ – Географічного бюро) перейшло державне картографування. Пізніше, з 1739 р., всі картографічні роботи зосередилися в Географічному департаменті при Академії наук, який протягом півстоліття забезпечував науковий розвиток географії та картографії і налагодив систематичне картографування країни. (З 1758 по 1765 рр. Географічним департаментом керував М.В. Ломоносов – основоположник економічної картографії, автор ідей картографічної генералізації та систематичного оновлення карт).

1745 року Російською Академією наук, за участю Ж.Н. Деліля, Л. Ейлера, Х.Н. Вінсгейма, І.Г. Гейнзіуса (Готфріда Гейнзіуса?), видано із гравюри на міді "Атлас Российский, состоящий из девятнадцати специальных карт, представляющих Всероссийскую империю с пограничными землями" [14], дві карти якого в масштабі 1:1428000 відображали українські землі між Дніпром і Доном – "Карта Смоленской губернии с частями губерний Киевской, Белгородской и Воронежской" та "Малая Татария с пограничною Киевской и Белгородской губерниями" (у переліку знатних місць із визначеними координатами вказані Київ, Суми, Очаків).

Крупною широкомасштабною роботою стало Генеральне межування, розпочате з 1765 р. і завершене майже через століття. За 10 років Межування покрило всі українські землі російського патронажу (Київська, Новоросійська та Азовська губернії, 1770–1780 рр.) суцільною крупномасштабною (1:8400) зйомкою без триангуляції та астрономічних визначень. За даними зйомки були складені карти повітів масштабу 1:42000.

Для потреб російської армії в середині XVIII ст. картографували Південь України – узбережжя Чорного моря, гирла Дніпра, Дністра, Дунаю (Х. Ейлер, 1768–1771 рр.), а в кінці XVIII ст. – Дон і Азовське море.

Поряд із виданням карт на територію українських земель почали готувати місцеві кадри геодезистів. Так, у 1765 р. при Харківському колегіумі відкрили додаткові класи з викладанням геодезії та картографії. У 1798 р. у Миколаєві засновано штурманське училище.

Часом становлення на теренах Росії й України картографії як окремої науки можна вважати 1763 р. – час утворення Генерального штабу з функціями картографічного забезпечення військ (зйомка і складання карт, допомога командуванню у виборі позицій тощо).

Картографія XIX – початку XX століть. Особливістю картографування цього періоду є створення більш точних і детальних карт на основі проведення високоточних астрономічних вимірювань координат та інструментальних топографічних зйомок місцевості. (З 1838 р. топографічне знімання ведеться на геодезичній основі).

Після третього поділу Речі Посполитої (всього їх датовано три – 1772, 1793, 1795 рр.) політична карта України зазнала змін: більшість українських земель, за виключенням австрійських Галичини, Буковини, Холмщини, об'єдналися і перейшли до складу Росії. Починає набирати силу українська національна територія. Україна відіграє важливу роль у зовнішній торгівлі та в розвитку освіти Російської імперії. При університетах (на Україні – Львівський, Харківський, Київський імені Святого Володимира, одеський Новоросійський, Чернівецький, Гімназія Вищих наук у Ніжині) створюються Товариства дослідників природи.

Значних змін зазнає картографічний олімп Росії. З певних міркувань у 1796 р. Генеральний штаб бу-

ло розпущено, а згодом (з функціями картографічного забезпечення військ) організовано Світу його імператорської величності (Й.І.В.) по Генерал-квартирмейстерській частині. Навзамін численним відомчим картографічним організаціям, з метою розширення картографічних робіт, у 1797 р. було засноване незалежне Власне Й.І.В. Депо карт, до якого в 1800 р. приєднали Географічний департамент. З 1810 р. Депо карт (уже без приставки "Власне Й.І.В.") – підвідомче військовому міністру, а з листопада 1816 р. – приєднане до Квартирмейстерської частини Головного штабу. У той же час із 1812 р. крупномасштабним картографуванням відало Військове Топографічне депо Головного штабу [9].

Основні зусилля Депо карт перед війною 1812 р. були направлені на створення оглядових і спеціальних топографічних карт (маршрутних, квартирних, поштових, дорожніх, етапних), визначення астрономічних координат опорних пунктів міст, дослідні тригонометричні роботи і нівелювання. Загальнодержавні картографічні роботи того періоду мали камеральну спрямованість, бо ґрунтувалися переважно на матеріалах попередників – генерального межування та відомчих зйомок Генерального штабу. Таким способом у 1805 р. була складена перша державна "Столистова" (на 114 аркушах) карта Європейської Росії масштабу 1:840000 під назвою "Подробная карта Российской империи и близлежащих заграничных владений".

У 1811 р. П.М. Волконський – управляючий Квартирмейстерської частини – розробляє і вводить своїм наказом першу російську класифікацію карт за масштабним рядом: 1) топографічні (1:42000); 2) хорологічні (1:84000); 3) семитопографічні чи напівтопографічні (1:126000 – "триверстова карта", і 1:420000 – "десятиверстова карта"); 4) спеціальні (1:210000 – "п'яти-верстова карта"); 5) генеральні (1:420000 – 1:840000) [9]. Згодом уведено умовні позначення для топографічних карт.

Потреба в картах для військової справи та господарського освоєння земель постійно зростає. Задля цього в 1822 р. у Росії при Головному штабі створено Корпус військових топографів, який прийняв на себе виконання геодезичних і астрономічних робіт, топографічних зйомок, складання і видання карт. Зйомки (у т. ч. і на території України) вели в масштабах 1:21000, 1:42000 і 1:84000 переважно методом засічок, рельєф відображали штрихами з нанесеними для орієнтування горизонталями. Результатом робіт 1821–1839 рр. стала складена під керівництвом Ф.Ф. Шуберта спеціальна десятиверстова карта Європейської Росії.

Корпус військових топографів поступово зайняв лідируючі позиції у вітчизняній картографії, необхідність у Квартирмейстерській частині як картографічній організації відпала, і 1827 р. остання припинила своє існування, передавши частину повноважень новоствореному Генеральному штабу [9].

У 1845 р. у Санкт-Петербурзі засновано Імператорське географічне товариство, а згодом на Україні – його Південно-Західна філія (період діяльності –

1873–1876 рр.). Створення загально-географічних, тематичних і навчальних карт – одна з основних їхніх функцій.

Серединою XIX ст. датовано перші геологічні карти України. Західноукраїнські землі картографували геологи Австро-Угорщини та Польщі, а київські та східноукраїнські землі – переважно російські й українські автори. Із-поміж останніх виділимо К.М. Феоділактова (карти Київської губернії і Києва масштабу 1:420000 і 1:16800 відповідно), П.Я. Армашевського (карта Чернігівщини і 46-й аркуш геологічної карти Росії (Придніпровська височина)), Л.І. Лутугіна (карта Донбасу масштабу 1:42000), Г.П. Гельмерсена, О.К. Мейсндорфа, Р. Мурчісона (геологічні карти Європейської Росії).

Нового поштовху набули топографо-геодезичні роботи і картографічні дослідження. Так, період 1806–1815 рр. відомий астрономічними визначеннями координат 250 пунктів Європейської Росії, у т. ч. і на території сучасної України (роботи В.К. Вишневецького), а 30-ті роки IX ст. – картографуванням Лівобережної України та берегів Чорного й Азовського морів (останні – за керівництва й участі К.Х. Кнорре – першого директора Миколаївської Морської обсерваторії, з 1827 р.). До речі, саме в Миколаєві К. Кнорре створив 5-й аркуш карти зіркового неба видання Берлінської Академії Наук (1832 р.).

Загалом станом на 1845 р. на територію України видано 508 аркушів карти масштабу 1:126000 і перша дорожня карта (100 аркушів масштабу 1:840000). Рельєф зображено способом штрихів.

До 1855 р. картографовано всю територію українських земель: землі польського патронажу – у масштабі 1:700000, австрійського – 1:520000, а російського – 1:840000. На цих картах (не дуже багатих змістом) зображені переважно річки, населені пункти, ліси, гори. Більшість природних і майже всі соціально-економічні об'єкти на карти не нанесені, їхній опис подано в додатках. Ці карти давали лише найзагальнішу картину природи і господарства. При цьому українські географічні назви на польських і російських картах були переважно полонізовані та русифіковані. Особливо великі переключення назв властиві австрійським картам західноукраїнських земель.

У 1865–1871 рр. російськими військовими топографами під керівництвом І.О. Стрельбицького (уродженця Полтавської губернії) складена "Спеціальна" карта Європейської Росії масштабу 1:420000, яка охоплювала в т. ч. усі українські землі в межах Російської та Австро-Угорської імперій. Карта ґрунтована на чисельних (понад 20000) опорних пунктах, виконана у двох кольорах (ліси зображено зеленим кольором).

Однією з найкращих карт того часу була нова топографічна карта Західного пограничного простору Росії (від Дніпра до Карпат) масштабу 1:84 000 – двокольорова, з горизонталями. (Уперше спосіб горизонталей для зображення рельєфу, з визначеною висотою перерізу в сажнях, використано в 1870 р. на карті Бессарабії масштабу 1:21 000. Із середини 70-

х рр. XIX ст. цей масштаб прийнято обов'язковим для всіх нових зніманих).

Українські землі у складі Австро-Угорщини (переважно до лінії Київ – Одеса) зображувалися на топографічних картах віденського Військового Географічного інституту. Це були карти масштабів 1:750000 (карта Європи), 1:576000, 1:300000, 1:200000 (Генеральна карта Європи), 1:288000 (карти Угорщини і Галичини), 1:115200 (карти Галичини), а також 1:75000 та 1:25000.

На німецьких картах Україна зображувалася в масштабі 1:100000, 1:300000 і 1:800000.

Інтенсивно розвивалося тематичне картографування, насамперед, шляхом створення петрографічної карти Донецького кряжу в масштабі 1:210000 (1829 р.), першої кліматичної карти К.С. Веселовського (1857 р.), низки гідрологічних карт. До речі, з 1827 р. при Морському міністерстві Російської імперії засновано Гідрографічний департамент – для вивчення Чорного й Азовського морів. Великий обсяг знімальних і картоскладальних робіт у 1803–1896 р. виконало Чорноморське гідрографічне депо (пізніше – Миколаївська гідрографічна частина).

Уперше рельєф усієї території України відображений О.А. Тілло на гіпсометричній карті Європейської Росії масштабу 1:252000 (1890 р.).

Економічні аспекти українських земель уперше відображено на російській друкованій "Карті промисловості Європейської Росії" (1842–1853 рр.). Ця карта була загальноекономічною, бо, крім промисловості, охоплювала сільське господарство і транспорт.

Перші політико-адміністративні карти, що вміщували зображення України, були видані в XVIII – на початку XIX століття (карти Південно-Західної Росії, Південної Росії, Малоросії, окремих губерній).

Перші українські навчальні карти, вочевидь, видані у Львові. Їхніми авторами були: І. Шараневич – карти "Львів за часів панування руських князів" (1861 р.) та "Галицько-Волинська Русь і її важливі історичні місцевості від найдавніших часів до року 1453" (1863 р.), і В. Ільницький – карти "Царство Данила Галицького" (1862 р.) та "Русь, Польща і Литва в XIV ст." (1875 р.).

XIX століттям датують перші наукові картографо-геодезичні розробки в українських університетах. Зокрема, на кафедрі астрономії й геодезії Київського університету досліджували форму й розміри Землі. Директор бібліотеки Київського університету, пізніше – завідувач відділом Всенародної бібліотеки України, Веніамін Кордт вивчав середньовічні карти, результатом чого стали видання 4-томного факсимільного атласу середньовічних карт України та Росії (1899, 1906, 1910, 1931 рр.). В.В. Докучаєв започаткував на теренах Нижньгородської (1882–1888 рр.) та Полтавської (1888–1890 рр.) губерній роботи по ґрунтовому картографуванню на основі розробленої ним генетичної класифікації ґрунтів. Українські землі відображені В.В. Докучаєвим на "Схематической почвенной карте черноземной полосы Европейской России" (1882 р.), "Карте поч-

венных зон северного полушария" (1899 р.), ґрунтових та геологічних картах Полтавщини й Слобожанщини ("Материалы по оценке земель Полтавской губернии", випуски 1–13, 1889–1892 рр.).

Знаковими для початку XX ст. (підготовка арени майбутніх сухопутних і морських військових баталій) стали високоточні нівелірні роботи між Чорним і Каспійським морями (1904–1910 рр.) та між Балтійським і Чорним морями (на лінії Петроград – Одеса, 1913 р.).

На час Першої світової війни забезпеченість Росії, Австро-Угорщини та Німеччини військово-топографічними картами українських земель була практично повною. При цьому забезпеченість кондиційними картами території України західніше Дніпра (театр військових інтересів воюючих сторін) була кращою від східноукраїнських земель.

За часів УНР картографуванням держави переймалася Головна геодезична управа при Військовому Міністерстві, силами якої в 1918–1919 рр. видано 54 аркуші державної "спеціальної карти" України масштабу 1:420000 і 4 аркуші масштабу 1:1050000 (стереотипні видання відповідних аркушів Спеціальної десятиверстної карти І.О. Стрельбицького). "Фізична карта України" П.А. Тутковського (географа і геолога, професора Київського університету, автора першої схеми природно-географічного районування України) видана в масштабі 1:1680000.

1917–1920 рр. у черговий раз змінили політичну карту території України. На центральних і східних українських землях із грудня 1919 р. встановлено радянську владу й утворено Українську РСР. Галичина, Холмщина, Підляшся, Волинь опинилися під Польщею. Територія Буковини відійшла до Румунії, а Закарпаття – до Чехословаччини.

Нові карти видавалися центральними картографо-геодезичними органами тих країн, до складу яких уходили українські землі.

У СРСР до середини 30-х років XX ст. перевидавали виправлені карти Російської імперії в старих верстових масштабних рядах, здебільшого масштабів 1:42000 і 1:420000, частково – 1:126000 і 1:21000. Метричні ряди масштабів топографічних карт (від 1:10000 до 1:1000000) остаточно затвердили в 1934 р.

На західноукраїнські землі тим часом були складені карти західноєвропейського зразка метричних масштабів: польські, на австрійсько-німецько-російській основі, – для Галичини, Холмщини, Підляшся, Волині; чехословацькі, на австрійській основі, – на територію Закарпаття; румунські – для Буковини та Бессарабії.

Територія радянської України, крім того, зображувалася на всіх зарубіжних картах (Румунії, Польщі, Чехословаччини). Це були доповнені й перероблені видання з карт часів Першої світової війни.

Висновки. Картографуванням українських земель за давньої доби опікувалися переважно іноземні картографічні школи (зазвичай, у межах територіальної на певний час юрисдикції). Знаковими для України стали роботи: Б. Ваповського – М. Беневен-

тано / М. Вальдземюллера, Г. Йоде, М. Броньовського, Б. Агнесі, А. Віда, В. Гродецького, Я. Янсена, Г. Меркатора – В. Блау, М. Радзівілла – Т. Маковського, Г. Боплана, К. Крейца, Ж. Деліля – Л. Ейлера – Х. Вінсгейма – Г. Гейнзіуса, Х. Ейлера, Ф. Шуберта, Г. Гельмерсена, О. Мейєндорфа, Р. Мурчісона, В. Вишневського, К. Веселовського, О. Тілло.

Разом із тим розвивалася національно-українська картографічна культура:

1) доісторична (рисунок кам'яного віку – "Межиріч-карта" та ін.);

2) середньовічна монастирська ("Зображення печер...", XVII ст.);

3) університетська навчальна, тематична, дослідницька (із середини XVIII ст.);

4) відомча тематична (з XIX ст., головним чином геологічного і гідрографічного спрямування);

5) українська у складі російської імперської (топографо-картографічна і тематична).

Найвідомішими картографами давньої доби, уродженцями або мешканцями України, є: К. Феофілактов, П. Армашевський, Л. Лутугін, К. Кнорре, І. Стрельбицький, І. Шараневич, В. Ільницький, В. Кордт, В. Докучаєв, П. Тутковський.

ЛІТЕРАТУРА

1. Божок А.П. Картографія: Підручник для студ. геогр. спец. вузів / А.П. Божок, Л.С. Осауленко, В.В. Пастух. – К.: Фітосоціоцентр, 1999. – С. 211 – 243.
2. Гараевская Л.С. Картография. – М.: Недра, 1971. – С. 318 – 326.
3. Салищев К.А. Картоведение. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1986. – С. 294 – 394.
4. Салищев К.А. Картография: Учебник для географ. спец. ун-тов. – М.: Высшая школа, 1982. – С. 238 – 265.
5. Сосса Р.І. Історія картографування території України: Підручник для студ. вищ. навч. закладів. – К.: Либідь, 2007. – 334 с.
6. Сосса Р.І. Історія картографування території України. Від найдавніших часів до 1920 р.: Корот. нарис. – К.: Наукова думка, 2000. – 247 с.
7. Фоменко И.К. Образ мира на старинных портоланах. Причерноморье. Конец XIII-XVII в. – М.: Изд-во "Индрик", 2007. – 408 с.
8. Постников А. В. Развитие картографии и вопросы использования старых карт. М.: Наука, 1985. – 214 с.
9. Рычков С.Ю. Депо карт и квартирмейстерская часть накануне Отечественной войны 1812 года

// Военно-исторический журнал. – № 4.– 2006. – С. 35 – 39.

10. Хренов Л.С. Хронология отечественной геодезии с древнейших времен и до наших дней: Геодезия, астрометрия, гравиметрия, фотогеодезия и картография. – Л.: АН СССР, 1987. – 291 с.

11. Шевченко В., Володченко А. Доісторичні карти України // Україна та глобальні процеси: географічний вимір: Зб. наук. пр.: У 3 т. – Київ; Луцьк: Вежа, 2000. – Т.2. – С. 367-368.

12. Протоколы географического департамента // Источники по истории астрономии в России XVIII века. – Т.1. – Спб.: Наука, 2000. – С. 139 – 246.

13. Куприн А.М. Слово о карте. – М.: Недра, 1987. – 143 с.

14. Атлас Российский [Електронний ресурс] / 00.ipg – 11.ipg, map01.ipg – map31.ipg. – 43 с. – Режим доступу: http://ricolor.org/history/eng/expedition/geogr_otkr/atlas.

15. Спеціальний і докладний план України з належними до неї воеводствами, округами і провінціями, для загального добра зроблений Гійомом Левассером де Бопланом... Гданськ, року божого 1650 / Подорож Гійома Левассера де Боплана [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://boplan.pereplut.net/>.

16. Gazaria et Moscovia [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.raremaps.com/gallery/detail/21436/Gazaria_et_Moscovia/Heyns.html.

17. Map of Poland, Waclaw Grodecki, AD 1576-79 / Map gallery: Cartographia Rappersviliiana Polonorum [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.muzeum-polskie.org/muzeum/galeria.htm>.

18. Maps of Ukraine / Barry Lawrence Ruderman Antique Maps Inc. [Електронний ресурс]. – 3 с. – Режим доступу: <http://www.raremaps.com/gallery/browse/category/Europe/Ukraine/>.

19. Taurica Chersonesus, Nostra aetate Przepocpsca, et Gazara dicitur [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.library.ucla.edu/yrl/reference/maps/blaeu/taurica.jpg>.

20. Ukraine and Podole, by Jan Janssonius, Amsterdam 1647-1657 / Map gallery: Cartographia Rappersviliiana Polonorum [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.muzeum-polskie.org/muzeum/galeria-1c.htm>.

Стаття надійшла 04.09.2009р.
Рекомендовано до друку к.х.н., доц.
Козловською Т.Ф